

Belföldi piac vagy exportorientáció? Brazília példája¹ (Mercado Interno ou tendência para exportação? O Exemplo do Brasil)

Artner Annamária

MTA, Academia das Ciências da Hungria
VKI, Budapest

Bevezetés

Brazília egyike a nagypiacú, a 2000-es években gyors növekedést produkáló ún. „BRICS”² országoknak. GDP-je alapján a világ 7., 204 milliós lakossága alapján a világ 5. legnagyobb országa, Latin-Amerika gazdaságának 40 %-át képviseli. Hatalmas művelhető földterületekkel, hosszú tengerparttal és jelentős ásványkincsekkel rendelkezik. Bár a gazdaság világpiacon nyitottsága viszonylag kicsi (az export és az import együtt a GDP 20-25 százalékát teszi ki), a gazdaság növekedése jelentősen függ a világpiacon (spekulációs) áringadozásokra különösen érzékeny ipari és mezőgazdasági nyers- és alapanyagok exportjától. A működőtőke-állomány GDP-hez mért aránya 2013-ban 32 százalék volt, ami jóval nagyobb, mint az óriási belpiacú India és Kína adata, de kisebb, mint Dél-Afrika megfelelő mutatója és nagyjából az oroszországi szintnek felel meg. Az 1990-es évek végétől kezdve a külföldi működőtőke-import többnyire

¹ A 2014. október 20-21-i „Brazília európai és magyar kontextusban” – O Brasil em contexto europeu e húngaro” c. szimpóziumon elhangzott előadás bővített és frissített anyaga, amely a K 11245 jelű OTKA keretében folyó kutatás alapján készült.

² Brazília, Oroszország, India, Kína, Dél-Afrika.

a beruházások 10-15, sőt 30 százalékát adta, ami a többi BRICS-országénál jellemzően magasabb arány.³ Már ez a néhány adat is jelezi, hogy a brazil gazdaság erősen kötődik a világpiachoz, annak ellenére, hogy földrajzi adottságai alapján az ország akár önellátásra is képes lehetne.

Éppen ez az adottság veti fel annak kérdését, hogy mennyiben van létjogosultsága és milyen sikerre számíthat a belpiacra orientálódó gazdaságpolitika a neoklasszikus közgazdasági elmélet szerint preferált exportorientációval szemben. E kérdést szem előtt tartva tekintjük át a brazil gazdaság utóbbi néhány évtizedének fő gazdaságpolitikai receptjeit és azok hatását a lakosság életszínvonalára valamint az ország világgazdasági felzárkózására. Különös figyelmet fordítunk a 2008-as válság hatására és kezelésére, illetve a brazil gazdasági ciklusok és a globális gazdaság ciklusai közti összefüggésre.

Az egyensúlytalanságok ördögi körei

Brazília viharos évtizedeket tudhat maga mögött. Ezek során a belső és külső egyensúlytalanság (az állami költségvetés krónikus hiánya és a külföldi eladósodás) periódusai váltották egymást. Ez a jelenség meglehetősen tipikus a kevésbé fejlett – más szóval „fejlődő” vagy „(fél)perifériás” – gazdaságok esetében, mivel az ilyen gazdaságok alapvetően külső erőforrás bevonásra szorulnak, illetve gyakran ezt a megoldást preferálja hazai elitjük. A kisebb országoknál jellemzően azért, mert ezek elitje többnyire a nemzetközi pénz- és tőkepiacokhoz kötöttek, e kapcsolatból szerzi járadékát. A nagyobb perifériás országok esetében, mint amilyen Brazília is, a külső erőforrás-bevonás inkább a hazai erőforrások mozgósításának nehézségeiből adódik. A külső erőforrásbe-

³ UNCTADStat. Foreign direct investment flows and stocks. <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>

vonást ugyanakkor segíti, hogy a centrumországok konjunktúraciklusában időről időre elértéktelenedő működőtőke és felgyülemelő profit a perifériákon igyekszik újraértékesülni, így ott időről időre bőségben kínálja magát.

Brazíliában a diktatúrák és demokratikusabb periódusok váltakozása alatt az iparosítás több-kevesebb lendülettel haladt előre. Az importhelyettesítő iparosítás leginkább az 1930-as évektől az 1980-as évek közepéig volt jellemző. Ricz (2014) tipizálásában ez a „fejlesztő állam” (*desenvolvimentista state*) időszaka, amit az „államilag irányított piaci modell” követ 1985-től, majd a „szociális fejlesztő állam” 2002-től.

Az ipari és infrastrukturális beruházások az 1970-es években az akkori olcsó hitelek jóvoltából vettek lendületet. A GDP egészen 1980-ig rendkívül gyorsan (nemegyszer több mint 10 százalékkal) nőtt. Mivel azonban ez a lendület hitelből táplálkozott, a gyors növekedés időszaka elkerülhetetlenül adósságsapdába torkollott.

Az 1970-es években az állam költségezése költségvetési hiányt, vagyis *belső egyensúlytalanságot* eredményezett, ami a külföldi hitel felvételek révén *külső egyensúlytalanságot idézett elő*. Az ezt követő IMF-vezérlete stabilizáció a költségvetési kiadások visszavágásával és valutaleértékeléssel javította az export versenyképességét, de az állami beruházásokra is vonatkozó restriktió miatt lelassult a hazai termelőalapok bővülése, nem nőtt kellő mértékben a termelékenység. Az eredmény az infláció felpörgése lett, valamint az, hogy eltűnt a költségvetés primer (a kamatfizetés nélkül számított) egyenlegének többlete. *A külső egyensúlytalanságot tehát felváltotta a belső: 4-7 százalékos költségvetési deficit, vágtató infláció, csökkenő lakossági fogyasztás és csökkenő állami beruházások*. Brazíliára – mint a gyengébb tőkeerejű, perifériás gazdaságokra általában – nem, illetve kevésbé jellemző az állami és magánberuházások közti az ún. „kiszorítási hatás”: az állami

termelő beruházások nem a magánberuházásoktól vették/veszik el az üzleti lehetőségeket, hanem inkább a magánberuházásoknak is kedvező pótlólagos fejlesztést és keresletet indukáltak. A „kiszorító hatás” hányában az állam termelői szerepének csökkentése, ami a neoliberalizmus alapköve, a félperifériás gazdaságokban a *felzárkóztatás szempontjából* kontraproduktív⁴.

A 80-as évek második felében tehát a külső egyensúlytalanság belső egyensúlytalanságba fordult. Ez azonban nem az utolsó eset volt. Mindez megismétlődött később, 1994-től, amikor az IMF-féle monetarista recept a nemzeti valuta túlértékeltségével eredményezte ugyanezt a „csereügyletet”.

1986-tól a *belső egyensúlytalanság elleni harc évei* következtek. A vágató infláció megfékezésére öt stabilizációs programot indítottak el, amelyek közül végül az 1993 végén meghirdetett „Reál⁵ terv” (Plan Real) lett sikeres. Ebben közrejátszott, hogy a korábbi években fogantatott bérkorlátozásnak köszönhetően 1991-re visszaállt a 70-es évek alacsony egységnyi munkaerőköltség-szintje, vagyis javult a versenyképesség. A stabilizáció sikeréhez hozzájárult a világgiazi környezet javulása (az amerikai gazdaság információs technológiákon alapuló fellendülése 1992-től), amire támaszkodva megélnkülhetett a feldolgozóipar (elsősorban a tartós fogyasztási cikkek és a tőkejavak) termelése.⁶ Megszorításokkal ismét egyensúlyba hozták a költségvetést, s 1994-től új valutát („új Reál” – BRL) vezettek be, amelyet a dollárhoz kötöttek (1 BRL = 1 USD).

A belső egyensúlyt megteremtő stabilizációt követően, 1994-95-ben két gazdaságpolitikai irányzat állt szemben egymással. Az egyik

⁴ Ld. még RIBEIRO – TEIXEIRA 2001.

⁵ A brazil valuta neve.

⁶ ARTNER 1996.

a tiszta monetarista recept, amelyet a pénzügyminisztérium és a központi bank szakértői képviseltek. Ők az 1980-as évek elejétől folytatták és a világon elterjedt amerikai receptnek megfelelően elsősorban az infláció, s vele a bérek féken tartását, továbbá az árfolyam stabilitását (az árfolyam a gazdaság „monetáris horgonya”), szigorú monetáris és költségvetési politikát, valamint a kereskedelem liberalizálását, a működőtőke-import serkentését tartották fontosnak. E koncepció lényegében az exportorientációs gazdaságpolitikai irányzatnak felel meg. A másik, a felzárkózni kívánó országok termelőerőinek közvetlen fejlesztését célzó irányzatot a tervezési és hírközlési minisztériumok szakemberei, valamint a Gazdasági és Szociális Fejlesztési Bank (BNDES) képviselte. Szerintük az infláció helyett a gazdasági növekedésre kell a hangsúlyt helyezni, gyengébb árfolyamra és enyhébb inflációs kontrollra, lazább monetáris és fiskális politikára van szükség, és vissza kell venni a liberalizációból.⁷ E koncepció a belföldi piacra koncentráló, keynesi típusú keresletélénkítésnek felel meg.

A két irányzat harcából olyan *policy-mix* jött létre, amely monetarista és keynesiánus jellemzőkkel is bírt. Az előbbiek közé tartozott a pénzügyi liberalizáció és szabad tőkeáramlás, ami a növelte a brazil gazdaság kiterjedtségét, a külső sokkokkal szembeni sebezhetőségét. A *policy mix* egyszerre tartalmazta a szigorú monetáris és (különösen a helyi kormányoknál) a laza költségvetési politikát, ami természetesen az eladósodás forrása lett. Fontos már itt felhívni a figyelmet rá, hogy ez kombináció (szigorú monetáris és laza fiskális politika) 2002 után, Lula idején is bekövetkezett, de a formai hasonlóság mögött lényeges tartami és fajsúlybeli különbségekkel, és így más eredménnyel is. Egyrészt a monetáris szigor 2002 után nem képezte a gazdaságpolitika epicentrumát (ami azonban nem jelentette a monetáris fegyelem feladását). Másrészt

⁷ ABREU – WERNECK 2005: 4.

a költségvetési „lazaság” a fogyasztói kereslet hatékony élénkítése (a legszegényebbek jövedelmének emelése) mellett és az állami szerepvállalásnak köszönhetően is a beruházások érdemi megemelkedését hozta magával, erősítve a termelési bázist, támogatva a(z extenzív) növekedést. Az 1994-gyel kezdődő periódusban azonban a beruházások súlyának jelentős visszaesését látjuk (a beruházás/GDP arány 1994 és 2003 között 21 százalékról 16 százalék alá esett), és így – mint már említettük – a gazdasági növekedés üteme is csökkent. Ez azzal is járt, hogy az USA-hoz viszonyított lemaradás nőtt: vásárlóerő paritáson számolva, a brazil GDP/fő értéke 1994–95-ben az USA-énak 28 százaléka volt, 2000-ben 25, 2004–2005-ben pedig már csak 24.⁸

A költségvetési költsékezés az infláció elleni harc és a valuta értékállóságára való törekvés (magas kamatok) együtt a brazil valuta árfolyamának erősödéséhez vezetett, amit sikertelenül igyekeztek csúszó leértékeléssel korrigálni. A reál (BRL) erős maradt, ami elősegítette a devizatartalékok felduzzadását, viszont kedvezőtlen volt az export versenyképességére, rontotta a külkereskedelmi egyenleget és a folyó fizetési mérleget, s a gazdaság alig gyarapodott (1994 és 2002 között a GDP átlagosan 2,3 százalékkal nőtt, de a GDP/fő csak kevesebb, mint 0,9 százalékkal). Ehhez járult még az 1998-as délkelet-ázsiai pénzügyi válság hatása a pénzpiacok bizalmának összeomlása formájában, ami tőkemeneküléshez majd fizetésképtelenséghez vezetett. Így tehát *ismét felbillent a külső egyensúly*, és 1998-ban az IMF segítségét kellett kérni.⁹

Ekkor Brazília 41 milliárd dolláros hitelkeretet kapott a Valutaalaptól. Cserébe fel kellett adnia a kvázi-kötött valutarendszert

⁸ Saját számítás az OECD.stat https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PDB_LV# és a World Bank <http://data.worldbank.org/country/brazil> adatai alapján.

⁹ The World dataBank Online és ABREU – WERNECK 2005: 3.

(a szigorú monetáris politikát) és drasztikusan leértékelni a brazil valutát, a BRL-t. A külső (dollárban denominált) adósság így megrágult. A külső egyensúlytalanság így átterjedt a költségvetésre, vagyis belső egyensúlytalanságot generált. A nagyobb adósságszolgálati terhek miatt költségvetési kiigazítást kellett végrehajtania, ami elsősorban adóemelést jelentett.

Az intézkedések hatására csökkenő költségvetési deficit, a nemzeti valuta leértékelésének is köszönhetően javuló kereskedelmi egyenleg, az infláció elleni küzdelem végett még mindig magas kamatok, valamint a nagy belső piac és a költségvetési egyensúly javítása érdekében végrehajtott privatizációk jóvoltából beáramló tőke hatására a recesszió a vártnál kisebb volt (1998-99-ben a gazdaság „csak” stagnált), és a GDP 2000-ben már 4,4 százalékkal nőtt.¹⁰

Ám nem sokáig lehetett örülni az eredményeknek. A 2001. szeptemberi terrortámadás, az információ-technológiai boom leülése és az argentin válság együttes hatása megrázta a brazil gazdaságot is. Az ország ismét IMF-hitelre szorult, és 2001 szeptemberében több mint 15 milliárd dolláros hitelkeretet kapott, amit egy évvel később megdupláztak.¹¹ A kormány ismét hozzálátott a költségvetési kiadások lefaragásához. A megelőző évek szegénység ellenes reformjai (pl. a minimálbér rendszeres emelése, készpénztranszferek a legszegényebek felé) nem voltak elégségesek. A jövedelmi egyenlőtlenséget jelző Gini-koefficiens még 1998-ban is éppen annyi volt, mint 1990-ben (60,7%), de még 2001-ben is 58,8 százalékon állt, jóval az 1960-as szint (50,4%) felett.¹² Más kutatások azonban kimutatták, hogy a jövedelemegyenlőtlenség a 90-es években nemhogy stagnált volna, de

¹⁰ ABREU – WERNECK 2005: 12.

¹¹ IMF (2002).

¹² LOPEZ-CALVA – ROCHA 2012: 8-11.

valójában nőtt, amit a regionális különbségek növekedése mutat: az önkormányzati területek összehasonlításából kiderül, hogy a kisebb Gini-index-szel (kisebb egyenlőtlenséggel) bíró önkormányzatok száma csökkent.¹³

A nélkülözésbe és az ismétlődő megszorításokba belefáradt tömegek (a szegény- és a középrétegek egyaránt) 2002 októberében leváltották az addigi, bajait láthatólag orvosolni képtelen Cardoso-kormányt, és Lula da Silva elnökké választásával a baloldali munkáspárti ellenzéket emelték kormányra.

Lula elnöksége alatt a monetáris és költségvetési egyensúly fenntartására törekvő, de a szegénység csökkentését középpontba helyező neokeziesianus gazdaságpolitikai kurzus került hatalomra, és Lula két ciklusa után 2010-től Dilma Rouseff vezetésével van ott mind a mai napig. Úgy a gazdaságra, mint a lakosságra jött néhány jó év, ám, mint látni fogjuk, az egyensúlytalanságok váltakozását ez sem tudta kiküszöbölni.

A „szociális fejlesztő állam” időszaka

A 2003. január 1-vel hivatalba lépő Lula elnök kezdetben nagy csatlódást okozott az őt hatalomra segítő rétegeknek. Eleinte nemhogy nem változtatott elődje politikáján, de még rá is erősített. Ez alapvetően a megörökölt válsághelyzetből, az abból fakadó 2001-2002-es IMF-hitelekkel, valamint a nemzetközi tőke bizalmának megroggyanásából fakadó kényszerek hatására történt. Az IMF-féle készenléti hitelkeretet több részletben 2003 végéig lehetett lehívni – ha a kormány teljesíti az IMF által előírt költségvetési kiigazítást. A pénzek lehívását nem volt érdemes kockáztatni, és az egyensúlytalanságokat amúgy is

¹³ BAER – GALVÃO (2005): p. 7-8. A magyarázat egy statisztikai jelenség, ami Simpson-paradoxonként ismert, és lényege, hogy a súlyozott átlagosánál a minta belső összetétele meghatározó a végeredmény szempontjából.

javítani kellett. A gazdasági növekedés serkentése végett Lula hivatali idejének első évében mérsékelte a termelésre nehezedő adókat és az így kieső állami bevételeket a nyugdíjak csökkentésével és megadóztatásával, a közművek árainak emelésével pótolta. Továbbá meggyengítette a szakszervezeteket, ígéretével ellentétben visszalépett a földreformtól (még a Cardoso-kormányhoz képest is), megemelte az elsődleges (a kamatfizetés nélkül számított) költségvetési többlet célértékét, teljes függetlenséget adott a jegybanknak stb. – egyszóval végrehajtotta az IMF-konform stabilizációs programot, amelynek terheit elsősorban a bérből, fizetésből, segélyből élő lakosság viselte. Az új munkáspárti kormányt a Goldman Sachs megdicsérte,¹⁴ a neoliberalizmus ellenzőitől viszont éles kritikát kapott.¹⁵

Lula elnöksége végül mégsem erről, hanem neokeynesiánus gazdaságpolitikai fordulatáról, a Ricz (2014) szavaival „szociális fejlesztő állam”-nak a megteremtéséről lett híres. Lula gazdaságpolitikájának két pillére a jövedelmek növekvő mértékű újraosztása a szegényeknek és az állam közvetlen gazdasági tevékenységének erősítése – vagyis a belső piaci keresletre támaszkodás. Ez egy ideig sikeres volt, különösen, amíg a világgazdaság is expanzív periódusát élte. A globálisan beágyazott félperifériás gazdaság nem függetlenítheti magát a centrum által meghatározott konjunktúra ciklusoktól.

A stabilizáció mellett Lula már hivatalba lépésekor meghirdette a szegénység felszámolásának célját, melyhez a Fome Zero (Zéró Éhezés) nevű program szolgáltatta a keretet. Ez volt az az ernyőprogram, amely alá a többi, évről évre bővített alprogramot besorolták. A szegénység elleni harcot kiegészítette a közvetlen demokrácia elemeinek beépítése az intézményrendszerbe, s az egésznek jó alapot kínált az

¹⁴ AZUL 2003.

¹⁵ PETRAS – VELTMEYER 2003, MARQUES – MENDES 2007.

1994-es reformok során kiépített szigorú banki és közpénzügyi szabályozás fenntartása. A monetáris szigor (az inflációt féken tartani hivattott magas kamatok) által visszafogott keresletet a brazil kormányzat a jóléti kiadások növelésével pótolta.

2003-tól a neoliberális politikai kurzussal szemben kínált, bár azt csak néhány elemében módosító kurzus – a kedvező világgazdasági háttér mellett – megnyitotta az utat a belföldi termelés fellendülése előtt. Az állami költségvetésből a szegényeknek nyújtott feltételes készpénztranszferek megnövelték a belső keresletet, ez serkentette a termelést, ami pedig jótékony hatást gyakorolt a foglalkoztatásra és a bérekre. A programot a szegénység és a társadalmi polarizáció csökkenése, a GDP viszonylag jó növekedése (2003 és 2008 között átlag évi 4 százalék), a külföldi működőtőke növekvő érdeklődése¹⁶ és a 2008-as világgazdasági válsággal szembeni – legalábbis kezdetben – viszonylag jó rezisztencia igazolta.

Hangsúlyozni kell, hogy a Lula-időszak első felében a fellendülést a globális gazdaság felívelése, a nyersanyagok (a Brazília által is exportált olaj, réz, vas, és mezőgazdasági termények) árának emelkedése is fűtötte.¹⁷ Ebben az időszakban (2003-2007 között) a nettó export növekedése is hozzájárult a GDP növekedéséhez. A belpiacot serkentő keynesi elemek tehát önmagukban nem produkáltak volna hasonló eredményt. A gazdasági növekedés ráadásul csak a korábbi időszakhoz képest volt jelentős, nemzetközi összehasonlításban kevésbé, ugyanis messze elmaradt más BRICS-országok ütemétől.

¹⁶ 2006 után Brazília részesedése a világ működőtőke-importjából növekedésnek indult. 2010-re Brazília lett az 5. az FDI-t fogadó országok sorában, 48,4 milliárd dollár külföldi működőtőkét vonzott. UNCTAD WIR Annex Tables Online.

¹⁷ Ld. még SHARMA 2012.

A 2008-as válságra nem új politika, hanem a 2003-2004-ben elindított kurzus erősítése volt a válasz: a csökkenő exportbevételeket a belföldi keresletnek az állami újraelosztással történő további élénkítésével, valamint új felvevőpiacok, mindenekelőtt Kína felé való orientálódással igyekeznek pótolni. A felzárkózást, illetve a centrumországok konjunktúrájától való függetlenedést azonban ez sem hozta meg, mint az néhány évvel a globális válság kirobbanása után már világosan kitűnt.

De lássuk előbb közelebbről a lula-i kurzus lépéseit és eredményeit!

Jövedelem-újraelosztás

A Világbank éppen Brazíliával kapcsolatban hangsúlyozza¹⁸, hogy az egyenlőtlenség befolyásolja a gazdasági fejlődést, az állami politika pedig befolyásolhatja az egyenlőtlenséget. Ennek az összefüggésnek a gyakorlati konzekvenciái jelennek meg a 2000-es évek közepétől folytatott brazil gazdaságpolitika eredményeiben. Az Oxfam keretében készült tanulmány¹⁹ megállapítja, hogy a jövedelemegyenlőtlenség sikeres csökkentésének oka Brazíliában a gazdasági növekedés mellett *az állam újraelosztó tevékenysége*, amely ráadásul a *konzolidálódott demokrácia* körülményei között, a *civil szférával összefogva*, annak ellenőrzése alatt tevékenykedik. A készpénztranszferek belső keresletre, a transzferek nyomában járó javuló iskolázottság foglalkoztatásra és teljesítményre gyakorolt jótékony hatásait a Világbank vagy a WHO egyéb tanulmányai is dokumentálják.²⁰

A brazil gazdaságpolitikai irányváltás az elmúlt két évtizedben egész Latin-Amerikát jellemző változás része.²¹ E változás lényege

¹⁸ WB (2004): p. xvii–xx.

¹⁹ BEGHIN 2008: 4–5.

²⁰ Ld. pl. LOPEZ-CALVA – ROCHA 2012 és SANTOS et al. 2011.

²¹ Ld. bővebben DÖMÉNY 2007.

egyfelől az állam és a társadalom új kapcsolata, másfelől a gazdaság vállalatirányítási módszerekkel történő igazgatásának elutasítása. A vállalatirányítási módszerekkel történő igazgatás – úgy mond – növeli a szegénységet és a társadalmi fragmentációt. Az állam és a társadalom közvetlenebb kapcsolatára épülő, neopopulistának nevezhető irányzat megkülönböztető jegye a jövedelmek „kompenzáló újraelosztása” a korábbi évtizedek strukturális átalakulásának vesztesei számára.²² Az állami kiadások relatív mértéke tehát nem nőtt (1995 óta a GDP 20 százaléka körül van), szerkezete azonban eltolódott a szociális (benne az oktatási, egészségügyi) kiadások felé.²³ A 2008-as világgazdasági válság kirobbanása óta – és ez igaz a latin-amerikai országok többségére – nem csupán fenntartották az aktív szociális és költségvetési politikát, de növelték és egyéb foglalkoztatás-serkentő transzferprogramokkal egészítették ki, erőteljesen irányt véve a gyermekek iskoláztatására és egészségügyi ellátására. Mint az ENSZ szervezete, a Latin-Amerika és Karibi térség Gazdasági Bizottsága (ECLAC) megállapítja: ez az eljárás azt a felismerést tükrözi, hogy éppen a gazdasági visszaesés idején kell a szociális politikákat erősíteni, forrásaikat növelni.²⁴

Lula a mélyszegénység megszüntetésének programjával került az elnöki székbe. Ennek megfelelően elnöksége alatt emelkedett a minimálbér (Brazíliában kb. 24 millió ember kap minimálbért, ami 2014-ben havi 310 dollár, de 2003-ban még 67 dollár volt) és csökkent az alapvető élelmiszerek relatív ára²⁵. Jelentős készpénztranszfer-programokat

²² DÖMÉNY 2007: 13.

²³ A folyamat egész Latin-Amerikára jellemző: a társadalombiztosítási kiadások egy főre jutó értéke 1990-91 és 2007-08 között 445 dollár/főről 880 dollár/főre, GDP-hez mért aránya pedig 12,3 százalékról 18,4 százalékra nőtt. ECLAC (2011): p. 132.

²⁴ ECLAC (2011): p. 132.

²⁵ Az alapvető élelmiszerek árai a bérnövekedésnél kisebb mértékben nőttek.

indítottak el, illetve a korábbiakat kiszélesítették (szociális nyugdíj, idősek, betegek segélyei, gyermekmunka elleni program stb.), amelyek 94 millió embert érintettek. 2004-ben négy program összevonásával és a juttatások kiterjesztésével indult a Bolsa Familia program (átlagosan havi 70 BRL iskoláztatáshoz, egészségügyi kontrollhoz kötött készpénzsegély a gyermekes családoknak), ami 2014-ben már 14 millió családnak, kb. 50 millió emberhez (a 2,5 dollár/napi jövedelem alatt élő brazilok közel 70 százalékához) jutott el. A program költségvetése 2015-ben 27,1 milliárd BRL-t ér el. A szociális transzferprogramokra évről évre növekvő összegeket költenek, s még a 2015-ben szükségessé váló költségvetési megszorítások sem érintik azokat.²⁶

A társadalmi stabilitást és a gazdaságot is segítette továbbá az államapparátus, illetve az ellenőrzés hatékonyságának növelésére hozott intézkedéssorozat (az adóbevételek növekedése, a rabszolgamunka visszaszorítása, nagyobb munkaerőpiaci védelem a dolgozóknak stb.), az agrárcsaládoknak nyújtott szubvencionált hitelek, illetve általában az alacsonyabb hitelkamatok.

Mindennek eredményeképpen a Gini-index évről évre csökkent, 2001 és 2011 között 58,8 százalékról 50,1 százalékra²⁷. Közülük 30 millió embert sikerült a szegények közül a középosztályba emelni, a középosztály gyors létszámnövekedésnek indult. A 2003 után következő évtizedben a szegénységi küszöb alatt élők arányát 24 százalékról 9 százalékra, az abszolút szegények (1,25 dollár/fő/nap alatt élők) arányát 10-ről kevesebb mint 4 százalékra sikerült csökkenteni.²⁸

²⁶ TAVENER 2015.

²⁷ LOPEZ-CALVA – ROCHA 2012: 26. és IBGE (2012).

²⁸ World DataBank Online. World Development Indicators, Brazil <http://databank.worldbank.org/data//reports.aspx?source=2&country=BRA&series=&period=#>.

Míg a korábbiakban a háztartások fogyasztásának aránya a GDP-ben folyamatosan csökkent, 2004 után a csökkenés megállt, és az arány lassú növekedésnek indult. Ez a trend a válság alatt és után is folytatódott, miközben az export GDP-hez mért jelentősége gyengült, a behozatal utolérte, majd 2010-től túlszárnyalta a kivitelt. A GDP mindinkább a háztartások fogyasztására támaszkodott, amelyek részesedése a 2004-es 59,3 százalékról 2012 első felére 65,6 százalékra emelkedett. A növekedést 2004 óta növekvő mértékben a belföldi kereslet hajtotta.²⁹

A szociális készpénztranszferekhez szükséges többletforrásokat a növekvő GDP növekvő adóbevételei adták, de a Bolsa Família-t a Világbank is támogatta 2004-ben 572,2 millió dollár, 2010-ben 200 millió dollár kedvezményes kölcsönrel.³⁰ A korábbi évtizedekben a bevételek újraelosztása nem a szegényeknek kedvezett: a pénz valójában oda áramlott vissza, ahonnan jött – ezt hívják „perverz újraelosztás”-nak. A 2004-től folytatott politika ezen változtatott. A brazil vállalatok az adófizetés előtti profitjuk 69 százalékával felérő összeget fizetnek az államnak adók, járulékok formájában, míg az USA-ban ugyanez az arány csak 46,8, Magyarországon 53,3, Kanadában 29,2 százalék.³¹ Figyelemre méltó továbbá, hogy a jövedelem-, profit- és tőkenyereségadók súlya a brazil állam bevételei között jelentősen (2004 és 2009 között 36 százalékról 45 százalékra) nőtt, ami a szegényprogramok felfutásával együtt a „perverz újraelosztás”-nak a csökkenésére utal.

²⁹ Ld. Oxford Economics (2012).

³⁰ WB (2010).

³¹ Bár egyes latin-amerikai országokban az arány még magasabb (pl. Argentínában 108,2%, Bolíviában 80%) a többi BRICS esetében a brazílnál alacsonyabb: Kínában 63,5, Indiában 63,3, Oroszországban 46,5, Dél-Afrikában 30,5 százalék. WB-PWC (2011): p. 98–100.

Az állam gazdasági szerepe

A brazil állam vállalatain és a költségvetésből finanszírozott beruházási programjain keresztül is egyre mélyebben avatkozott a gazdaságba. Ennek jele, hogy a központi kormányzat beruházásai 2003 és 2010 között a GDP 0,4 százalékáról 1,3 százalékára nőttek.³²

2005-ben előbb egy kísérleti infrastrukturális programot (PPI), 2007-ben pedig az azóta is futó Növekedésgyorsító Programot (PAC) indították el. Ez utóbbi teljes összege 2007 és 2010 között eredetileg 504 milliárd BRL-t (236 milliárd USD-t) tett ki, amit később, a válság idején még tovább emeltek.

Mindennek köszönhetően, bár a kedvező világgazdasági környezettől természetesen nem függetlenül, a GDP növekedése gyorsult (2007-ben meghaladta a 6 százalékot), 6 millió új munkahely jött létre, a költségvetési hiány menedzselhető volt, a munkanélküliség évről évre csökkent, a külső eladósodottság GDP-hez mért aránya szintén, a folyó fizetési mérleg pedig többletet mutatott. Az export lendületesen nőtt, bár 2004 után GDP-arányos mértéke csökkent, jelöl annak, hogy a növekedés motorja fokozatosan a belpiacra terelődött át: a beruházások súlya a GDP-ben 2003 és 2008 között 15-ről 19 százalékra emelkedett, a lakossági fogyasztás korábban tapasztalt GDP-arányos csökkenése megállt, majd az arány nőni kezdett.

A Lula-féle gazdaságpolitikát viszonylag jól szervezett intézményrendszer segíti. Ez kulcsfontosságú tényező, hiszen az állam – mint Latin-Amerikában általában – hagyományosan túlméretezett és hatékonytalan volt. Az ebből adódó gordiuszi csomót a Lula nevével fémjelzett fordulat új, a lakosságot a kormányzáshoz közelebb hozó intézményrendszer kiépítése vágta át.

³² WB (2009): 15.

Lula egyik legelső lépése a Civil Gazdasági és Szociális Tanács (CDES) létrehozása volt, amely 2002-2003 során széles körű konzultációkra támaszkodva kidolgozta a Nemzeti Fejlesztési Tervet (NDA). Ez a terv foglalta keretbe az új gazdaság- és társadalompolitika teendőit. A **CDES javaslatai tükröződnek a Lula második elnöksége idején beindított két fő programban, a** Növekedésgyorsító Programban (PAC) és az Oktatásfejlesztési Programban (PDE) is. Mindkét program a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését és a marginalizált csoportok integrálását célozza.

2008-ban hozták létre az elnökség mellett működő Stratégiai Bizottságot, a SEA-t, amely a Plan 2022 nevű hosszabb távú fejlesztési tervet tette le az asztalra. A terv középpontjában a természeti és humán erőforrások jobb kihasználása, a szociális és regionális egyenlőtlenségek radikális csökkentése, a termelőalapok integrálása, demokratikusabb, közvetlenebb politizálás és egyben Brazília geopolitikai szerepének növelése áll.³³

A 2008-as válság kezelhetősége szempontjából is fontos változások indultak be a külkereskedelemben. Az ország kitettségének csökkentése végett ugyanis az államapparátus a kereskedelem földrajzi diverzifikálását célzó tevékenységbe fogott, aminek következtében Európa és az USA rovására nőtt Latin-Amerika és különösen Kína szerepe az exportpiacok között³⁴. Emellett megindult a kereskedelmi kapcsolatok szorosabbra fűzése Oroszországgal, Indiával, Dél-Afrikával és az Arab-öböl országaival. Jelentős lépések történtek Afrika irányába is: 2003, Lula elnökké választása óta Brazília afrikai nagykövetségeinek

³³ OSAVA 2010.

³⁴ 2009-re Kína vált Brazília legfőbb kereskedelmi partnerévé, 2010-ben már ide ment a kivitel 15 százaléka, főleg szója, vasérc és olaj. HOFFMANN 2011: 27.

száma megduplázódott (2010-ig 34-re nőtt).³⁵ A latin-amerikai ország Afrikába irányuló exportja 2011-ben a 2001-es szintnek közel kilencszerese, Afrika részesedése a brazil exportból 2012 közepén már meghaladta Németország és Franciaország együttes részesedését.³⁶

Ezeket az irányokat a 2008-as válság hatására még tovább erősítették.

A 2008-as válság hatása és kezelése

Míg a 2008-ban kirobbant világgazdasági válság *közvetlen* hatása viszonylag kicsi volt a brazil gazdaságra, addig a centrumországok gazdaságának elhúzódó pangása már erőteljesen rányomja bélyegét a latin-amerikai országokra is.

A növekedés belső alapjainak megerősödése után érte az országot a 2008-as sokk. Mivel azonban Brazíliában nem alakult ki hatalmas eszkbuborék, és bankszférája viszonylag független maradt a nemzetközi piacoktól, a lakosság és a vállalati szféra eladósodottsága nem nőtt kezelhetetlen mértékűre. A válság tehát „kívülről” érkezett elsősorban az exportpiacok összesűkülése, valamint a külföldi vállalatok kivonulása és profitkivonása formájában. A fizetési mérleg pozitívból negatívba fordult, a hiány 2008 és 2012 között a GDP 2 százaléka körül alakult (azt követően meglódult, s 2014-ben már 4,4 százalékot tett ki).³⁷

A GDP 2008 végétől 2009 közepéig csökkent, 2009 egészében a csökkenés 0,3 százalékot tett ki. A munkanélküliségi ráta 2009-ben 8 százalék fölé ugrott, de már a következő évben visszatért a korábbi csökkenő pályára. 2010-ben a brazil GDP jelentős ütemben bővült (7,5%), ám 2011-ben a világgazdaság további gyengélkedése, valamint

³⁵ Reuters Africa 2010.

³⁶ TMSA (2012).

³⁷ The World Bank Data, Brazil <http://data.worldbank.org/country/brazil>.

a pénzügyi kormányzat infláció elleni intézkedései a vártnál is nagyobb lassulást eredményeztek. 2011-ben a GDP csak 2,7 százalékkal gyarapodott. A brazil valuta (BRL) 2008 júliusától leértékelődő pályára állt, de ez nem volt elegendő az export fenntartásához. A világpiacon, különösen a mára Brazília első számú felvevőpiacának számító kínai kereslet csökkenése miatt a kivitel 2012-ben visszaesett, a GDP pedig mindössze 0,9 százalékkal nőtt. Tartós fellendülés ezután sem következett be, 2013-ban a gazdaság ugyan 2,7 százalékkal gyarapodott, 2014-ben azonban már csak stagnált (illetve mindössze 0,1 százalékkal nőtt).

2002 után a külső adósság az bruttó nemzeti jövedelemhez képest csökkent, a kormány belföldről, BRL-kötvények kibocsátásával volt képes finanszírozni kiadásait. A közszektor teljes bruttó – és szinte kizárólag belföldi – adóssága a 2008-as válság után némiképpen nőtt, 2012 júliusában a GDP 57,6 százalékát tette ki. A *külső* adósság mindössze a GDP 4-5 százalékával ért fel. A bankok és a vállalati szféra eladósodottsága már jóval nagyobb, így az *ország teljes* külső adósságállománya 2012 júliusában 308 (a vállalkozói hitelekkel együtt 422) milliárd dollár, de még ez is csak a GDP 13 százalékát tette ki, és az erre jutó teljes adósságszolgálati teher volt sem túl nagy (az export 18-20 százaléka).³⁸ A gyors növekedésnek és a felértékelődésre hajlamos nemzeti valutának köszönhetően az ország devizatartalékai a válság után is rendületlenül szaporodtak, 2012 júliusában 376 milliárd dollárra rúgtak, ami kb. 20 havi importra elegendő. 2012 után a növekedés lefékeződése miatt az eladósodottság relatív mértéke nőtt, bár 2015-ben egyelőre még messze van az 1984-es vagy a 2002-es 50 százalékos körüli szinttől.

A költségvetési egyenleg a válság hatására romlott, elérte majd meghaladta a GDP 3 százalékát. A romlás egyik fő oka, hogy nem alkalmaztak megszorításokat, sőt kifejezetten növelték az állam

³⁸ Banco Central do Brasil online database, External Sector, Table 51, 51-A, 59.

gazdaságélénkítő kiadásait: 2009-ben a fejlesztési bankon keresztül 100 milliárd BRL (kb. 55 milliárd USD) friss állami hitelpénzt pumpáltak a gazdaságba, ami több mint háromszorosa a 2008-as hitelezési szintnek.

A monetáris politika a krízisre előbb lazítással (kamatcsökkentés), majd az ennek nyomán megugró infláció miatt szigorítással válaszolt, ami azonban az expanzív költségvetés kereslet-stimuláló hatásának jóvoltából nem eredményezte a gazdaság fékezését, még a tervezettnél nagyobb (2009: 5,8%) infláció mellett sem. Az inflációra ügyelő restriktív monetáris politika és a keresletstimuláló expanziós költségvetési politika következtében az infláció fluktuál, de 2014 végéig éves szinten 7 százalék alatt maradt (2014: 6,3%).³⁹

A bankszektor viszonylag stabil, kevés a külföldi bank az országban (a külföldi részesedés az alkotmány alapján a bankszektorban nem haladhatja meg a 20 százalékot), de a válság miatt azért 100 milliárd BRL (kb. 55 milliárd USD) tőkeinjekciót kapott az államtól.

Az igazi válságkezelés azonban az addig folytatott gazdaságpolitika megerősítése volt. Nönek a beruházások az állami vállalatokban, 90 százalékban az energetikai iparban (Petrobrás, Electrobás). Ezen kívül a 2007-ben elindított Növekedésgyorsító Program (PAC) összegét közel 30 százalékkal megemelték (638 milliárd BRL-re), és a 2011-től induló csomagot még az elsónél is nagyobbra tervezték (2011 és 2014 között 959 milliárd BRL állami és magánberuházás együtt). A 2014 utáni négy évben pedig, már szinte kizárólag az energetika területén, 632 milliárd BRL összberuházásra számítanak, főleg a magántőke részéről. Az állam részesedése mindebből 10-12 százalék.⁴⁰ A fő célterületek a logisztika, az energetika és a társadalmi-urba-

³⁹ The World Bank Data, Brazil <http://data.worldbank.org/country/brazil>.

⁴⁰ Brasil.gov.br. 2012 és MPBM 2012: 14.

nizációs fejlesztés, hat alprogramban.⁴¹ 2015-ben már a PAC 3. fázisa indul. Ez elsősorban széles sávú internethálózat bővítését, valamint a városokat összekötő és a városokon belüli úthálózat fejlesztését célozza.⁴²

Mindezzel azonban a válság és hatása nem múlt el. Sem az évtizedek óta tartó félperifériás fejlődési válság, sem pedig a 2008 óta tartó világgazdasági válság ütötte sebeket nem sikerült begyógyítani. Az ország fejlődését súlyosan hátráltatja a korrupció is, amelynek értékét a GDP 1,4-2,3 százalékára becsülik.⁴³ A fogyasztás, amely a pangó világgazdasági környezetben táplálhatná a termelést, egyelőre stagnál, ami a megemelkedett lakossági hitelállománynak tudható be. Ez pedig a hitellel táplált növekedés korlátaira irányítja a figyelmet. A kormány ennek ellenére még több hitelt, a vállalatoknak még több működőtőkét ígér, alacsonyabb kamatokat, továbbá adókedvezményeket. Ez utóbbiak 2013-ban 6,5, 2016-ig 4 év alatt összesen 14,8 milliárd dollárt tesznek ki.⁴⁴ Ez pedig az állam eladósodását vetíti előre.

Kilátások

Korunk világgazdasági válságának és globális tőkerendszerének körképét nyújtja, hogy Brazília – és vele más feltörekvő országok, így pl. Kína – növekedési kilátásai 2011-ben ismét romlani kezdtek.

2015-re Brazíliában a stagfláció jelei mutatkoztak: lassuló növekedés mellett gyorsuló áremelkedés: a GDP 2015 egészében valószínűleg nem nő majd. 2015 januárjában az infláció már meghaladta a 7 százalékkolt, ami 12 éve a legmagasabb érték. Ennek következtében a brazil reál értéke a dollárral szemben soha nem látott mélyponton van.⁴⁵

⁴¹ Brasil.gov.br. 2012.

⁴² HEARST 2014.

⁴³ Forbes.com 2013.

⁴⁴ AFP 2012.

⁴⁵ CHANDRAN 2015.

A brazil gazdaság növekedési problémája megegyezik a kínai és indiai gazdaság szimptomájával.⁴⁶ A centrumországok gazdaságának elhúzódó betegeskedése, a globális tőkeértékesülési hosszú ciklus⁴⁷ intenzív szakaszának befulladásá, az új innovációs ciklus indulásának késlekedése miatt nincs, ami táplálja a perifériák extenzív típusú fejlődését. Mindez visszafogja a feltörekvő országok dinamizmusát, megnehezíti számukra a saját gazdasági alapok fejlesztését.

Egy ilyen helyzetben van igazán szükség a belső felvevőpiacra irányuló gazdaságpolitikára, ami éppen ilyenkor igényel extra erőfeszítéseket az állam részéről úgy a tervezés, mint az adminisztráció és a finanszírozás tekintetében. Az állami pénzteremtés és hitelfelvétel miatt ilyenkor fokozott az infláció és az eladósodás veszélye, vagyis a belső majd a külső egyensúlyvesztés, és végül a kettő együtt az ikerdeficit formájában. Ennek jelei Brazília esetében már láthatók is: növekszik mind a költségvetési, mind a fizetési mérleg hiánya.

A válság tehát még nem ért véget, és mindaddig nem is fog, míg a világgazdaság, annak vezető szereplői, a fejlett országok, technológiát nem váltanak (mindenekelőtt a biotechnológia, a nanotechnológia, ezek kombinációi, a környezetipar, a zöldtechnológiák irányába), ezáltal egyrészt beindítva saját növekedésüket, másrészt felszabadítva a már lefutott technológiák piacát a fejlettség szerint utánuk következő országok termelőkapacitásai számára.

Addig is részben lehetőség, részben imperatívusz a félperifériás országok számára, hogy a saját belső termelőerőikben rejlő tartalékokat feltárják és saját gazdasági-társadalmi fejlődésükre fordítsák. Ilyen tartalékokkal még kisebb országok is rendelkeznek, az olyan nagyok esetében pedig, mint Brazília, a lehetőségek még kedvezőbbek.

⁴⁶ Ld. AZZARELLO – PUTNAM 2012.

⁴⁷ Ld. bővebben ARTNER 2014.

Bibliográfia

- ABREU, Marcelo de Paiva – WERNECK, Rogério L. F. (2005). The Brazilian economy from Cardoso to Lula: An interim view. Texto Para Discussão No 504, Departamento de Economia, PUC-Rio, Brazil, Rio de Janeiro <http://www.econ.puc-rio.br/pdf/td504.pdf>.
- ARTNER Annamária (1996). Brazília a felzárkózás útján? Az Ehrlich Éva által vezetett OTKA keretében készült tanulmány, második, bővített változat. Kézirat, MTA VKI, Budapest.
- ARTNER Annamária (2014). Tőke, munka és válság a globalizáció korában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- AZUL, Rafael (2003). Brazil: Lula's first 100 days—austerity for the poor, tax cuts for the rich. WSWS.org 22 April <http://www.wsws.org/articles/2003/apr2003/braz-a22.shtml>.
- AZZARELLO, Samantha – Putnam, Blu (2012). BRIC Country Update: Slowing growth in the face of internal and external challenges CME Group Market Insights 25 July 2012 <http://www.cmegroup.com/education/files/ed133-market-insights-bric-2012-8-1.pdf>.
- BAER, Werner – GALVÃO, Antonio Fialho, Jr. (2005). Tax Burden, Government Expenditures and Income Distribution in Brazil. CIBER series paper. http://www.business.illinois.edu/Working_Papers/papers/05-0129.pdf
- Banco Central do Brasil online database. Foreign sector data, Fiscal policy data July 2012 <http://www.bcb.gov.br/?ENGLISH>.
- BEGHIN, Nathalie (2008). Notes on Inequality and Poverty in Brazil: Current Situation and Challenges. Background paper to the development of From Poverty to Power: How Active Citizens and Effective States Can Change the World, Oxfam International 2008. <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/notes-on-inequality-and-poverty-in-brazil-current-situation-and-challenges-112516>.
- Brasil.gov.br. (2012). Brazil announces phase two of the Growth Acceleration Program. Press release, March 29, 2010 http://www.brasil.gov.br/para/press/press-releases/march/brazil-announces-phase-two-of-the-growth-acceleration-program/br_model?set_language=en
- CHANDRAN, Nyshka (2015). 'No solution' to Brazil's crisis: Economist. NCBC 11 Feb, <http://www.cnbc.com/2015/02/11/can-monetary-policy-save-brazil.html>.
- DÖMÉNY Zsuzsa (2007). Latin-Amerika balra át!? MTA Politikai Tudományok Intézete, *Műhelytanulmányok*, Digitális archívum (12) 2007/2 ISBN 978-963-7372-50-6 HU ISSN 1787-565X.

- ECLAC (2011): Social Panorama of Latin America • 2010 Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC). March 2011 ISBN 978-92-1-121754-4 <http://www.cepal.org/cgi-bin/getProd.asp?xml=/publicaciones/xml/1/41801/P41801.xml&xsl=/dds/tpl-i/p9f.xsl&base=/tpl-i/top-bottom.xsl>.
- Forbes.com (2013): The Cost Of Corruption In Brazil Could Be Up To \$53 Billion Just This Year Alone. Nov 28 <http://www.forbes.com/sites/andersonantunes/2013/11/28/the-cost-of-corruption-in-brazil-could-be-up-to-53-billion-just-this-year-alone/>.
- Hearst, Chesney (2014): Brazil Set to Implement PAC 3 in 2015: Daily. The Rio Times, February 10, <http://riotimesonline.com/brazil-news/rio-business/brazil-set-to-implement-pac-3-in-2015/#>.
- HOFFMANN, Daniel (2011). The impact of the financial crisis in Brazil and Germany: A comparative analysis of distinct developments. Matrícula nº.: 110234953 Universidade Federal Do Rio De Janeiro Instituto De Economia, Sept, 2011 <http://www.ie.ufrj.br/fgr/arquivos/Financial%20Crisis%20in%20Brazil%20and%20Germany.pdf>.
- IBGE (2012). PNAD 2011: bigger growth among lowest income ranges. National Household Sample Survey 2011. http://www.ibge.gov.br/english/presidencia/noticias/noticia_visualiza.php?id_noticia=2222&cid_pagina=1
- IMF (2002): IMF Approves US\$30.4 Billion Stand-By Credit for Brazil. Press Release No. 02/40 September 6, 2002 International Monetary Fund. <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2002/pr0240.htm>.
- LOPEZ-CALVA, Luis F. and ROCHA, Sonia (2012). Exiting Belindia? Lesson From The Recent Decline In Income Inequality In Brazil. Poverty, Gender, and Equity Unit Latin America and the Caribbean, The World Bank, April 2012 http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2012/06/25/000425970_20120625140209/Rendered/PDF/701550ESW0P1230IC00InequalityBrazil.pdf.
- MARQUES, Rosa Maria – MENDES, Áquilas (2007). Lula and Social Policy: In the Service of Financial Capital. Monthly Review, Volume 58, Issue 09 (February). <http://monthlyreview.org/2007/02/01/lula-and-social-policy-in-the-service-of-financial-capital>
- MPBM (2012). Federal Budget For Everyone Brasília-DF. The Annual Budget Bill -PLOA, 2012. Ministry of Planning, Budget and Management http://www.orcamentofederal.gov.br/orcamentos-anuais/orcamento-2012-1/ploa-2012/versao_ingles2012.pdf.

- OSAVA, Mario (2010). Brazil: Ambitious Development Plan to Cut Inequality. Interpress March 8, 2010 <http://www.ipsnews.net/news.asp?id-news=50591>
- Oxford Economics (2012). Brazil. Country Economic Forecast: 25 June 2012. <http://www.oxfordeconomics.com/Free/pdfs/BRAZDB.pdf>
- PETRAS, James – VELTMEYER, Henry (2003). Whither Brazil? <http://petras.lahaine.org/b2-img/030321petras.pdf>
- Reuters (2012). UPDATE 2 - Brazil current account deficit widens in April, May 24, 2012 <http://www.reuters.com/article/2012/05/24/brazil-economy-external-idUSL1E8GO4QT20120524>.
- Reuters Africa (2010). Brazil's Lula ends final African tour with new deals. July 8 2010 <http://af.reuters.com/article/topNews/idAFJOE6670KQ20100708?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>.
- RIBEIRO, Marcio Bruno – TEIXEIRA, Joaquin Rodolpho (2001). An econometric analysis of private-sector investment in Brazil. CEPAL Review No 74, Aug 2001 <http://www.eclac.cl/publicaciones/xml/6/19906/lcg2135i-Ribeiro.pdf>.
- RICZ Judit (2014). Developmental state in Brazil: past, present and future. Federalism.it. No. 20, http://real.mtak.hu/18391/1/Ricz%20J._Developmental...Federalismi.it.pdf
- SANTOS, Leonor Maria Pacheco et al (2011): The Brazilian experience with conditional cash transfers: A successful way to reduce inequity and to improve health. World Conference on Social Determinants of Health. Rio de Janeiro, 19-21 October, Draft Background Paper http://www.who.int/sdhconference/resources/draft_background_paper1_brazil.pdf
- SHARMA, Ruchir (2012). Bearish on Brazil. Foreign Affairs. May/June 2012 Volume 91, Number 3 pp. 80–87.
- Tavener, Ben (2015). Brazil to cut \$23B from 2015 budget. 23 May, Anadolu Agency <http://www.aa.com.tr/en/economy/515009-brazil-to-cut-23b-from-2015-budget>.
- TMSA (2012): Brazil's Africa exports show major growth. Trade Mark Southern Africa. <http://www.trademarksa.org/news/brazil-s-africa-exports-show-major-growth>
- UNCTAD WIR Annex Tables Online. <http://archive.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=5823&lang=.1>

WB (2004). Inequality and Economic Development in Brazil. The World Bank Country Study. The World Bank, Washington, D. C. http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2004/10/05/00012009_20041005095126/Rendered/PDF/301140PAPER0Inequality-0Brazil.pdf.

WB (2009). Brazil Federal Public Financial Management Performance. December 2009, The World Bank. http://siteresources.worldbank.org/BRAZIL/EXTN/Resources/Brazil_PublicManagement_English.pdf

WB (2010). Brazil's Landmark Bolsa Família Program Receives US\$200 Million Loan. The World Bank Press release, September 17 <http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2010/09/17/brazils-landmark-bolsa-familia-program-receives-us200-million-loan>

WB-PWC (2011). Paying Taxes 2011. The Global Picture. The World Bank Group, PricewaterhouseCoopers International Limited. <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/paying-taxes-2011.pdf>.